СЕМ ГАДОЎ АДРАДЖЭНЬНЯ, АЛЬБО ФРАГМЭНТЫ НАЙНОЎШАЙ БЕЛАРУСКАЙ ГІСТОРЫІ (1988–1995)

УСТУП

Пэрыяд апошняга Адраджэньня пасьпеў абрасьці гэткай колькасьцю мітаў, што прабрацца празь іх да ісьціны ўсё цяжэй.

З аднаго боку, лукашэнкаўская прапаганда цьвердзіць, што сувэрэнітэт Беларусі нібыта быў дасягнуты і замацаваўся выключна і толькі дзякуючы Лукашэнку (пры гэтым сама ідэя Незалежнасьці зьневажаецца, як зьневажаецца і беларуская мова, і нацыянальная культура – у інтарэсах Масквы).

У афіцыйных сродках масавай інфармацыі падзеі пачатку 90-ых замоўчваюцца, гэтак жа, як і падзеі 1918 года. І гэта не выпадкова – у гісторыі Беларусі ўтварэньне БНР і аднаўленьне Незалежнасьці Беларусі ў пачатку 1990-ых стаяць побач. Стэнаграмы сэсій Вярхоўнага Савета 12 скліканьня зрабіліся недаступнымі – на іх, фактычна, накладзены грыф сакрэтнасьці. У некаторых навучальных установах выкладчыкі гавораць студэнтам, што, нібыта, Бел-Чырвона-Белы Сьцяг і „Пагоня" ніколі не былі дзяржаўнымі сымбалямі.

З другога боку – у праўдзівай рэтраспэкцыі не зацікаўленыя і некаторыя з тых, хто сёньня называе сябе лідэрамі апазыцыі, хто вёў да ўлады Лукашэнку ці ўмацоўваў антыбеларускі рэжым у першыя гады ягонага прэзыдэнцтва. Не жадаючы камэнтаваць іхныя цяперашнія заявы, лічу неабходным прааналізаваць іхныя дзеяньні ў пэрыяд ўздыму нацыянальнага Адраджэньня.

Зьявіліся і інтэрпрэтатары, якія замоўчваюць найважнейшыя аспэкты дзейнасьці Народнага Фронту, зводзячы яе альбо да „мітынгоўшчыны" (і ні слова пра амаль шасьцігадовую парлямэнцкую, заканадаўчую працу), альбо падаюць аднаўленьне Незалежнасьці як выпадковы вынік зьбегу акалічнасьцяў (маўляў, Незалежнасьць звалілася на беларусаў зь неба – нібы той дождж).

У выніку, маладое пакаленьне беларусаў (значная яго частка) ня ведае нядаўняй гісторыі, кіруецца сумнеўнымі ўяўленьнямі пра падзеі і пра асобаў. Гэта, зразумела, ўплывае і на палітычныя вынікі нацыянальнага змаганьня.

Пэрыяд гэты і сапраўды найменш дасьледаваны яшчэ і з той жа прычыны блізкасьці па часе і неўсьвядомленасьці ягонай гістарычнасьці.

Патрэбу зрабіць храналёгію апошняй хвалі нацыянальнага Адраджэньня я адчуў падчас працы над укладаньнем кнігі радыёпубліцыстыкі Васіля Быкава – мае маладзейшыя калегі прасілі патлумачыць нейкія выказваньні, бо палітычны кантэкст таго часу быў ім папросту невядомы. Я са зьдзіўленьнем убачыў, што няма нейкага адзінага, больш-менш падрабязнага тэксту, прысьвечанага менавіта гэтаму пэрыяду. Давялося зьвяртацца да ўласнага архіву.

У свой час Быкаў узяў зь мяне слова, што я напішу гісторыю апошняй хвалі нацыянальнага Адраджэньня і змаганьня Беларускага Народнага Фронту; аднаўленьне Незалежнасьці Беларусі Васіль Уладзімеравіч лічыў заслугай менавіта БНФ і яго лідэра Зянона Пазьняка. Абяцаньне я выканаю.

Але гэты тэкст – не мэмуары, хаця ў нечым ён зьяўляецца максымальна скарочаным іх канспэктам. Менш за ўсё мне хацелася зрабіць яго падобным на ўспаміны, з апісаньнем сустрэчаў, перамоваў, цытаваньнем перапіскі і запісаў, ацэнкай асобаў ды камэнтарамі іх паводзінаў, нарэшце, прыгадваньнем уласных адчуваньняў. На жаль, у некаторых месцах не ўдалося; выглядае, ўдзельніку нейкіх падзеяў нерэальна цалкам абстрагавацца ад суб'ектыўнага погляду. Прашу прабачэньня ў чытачоў і суцяшаюся тым, што, магчыма, суб'ектывізм дапаможа крыху больш дакладна адчуць атмасфэру таго часу.

Вядома, гэтая храналёгія ня поўная і фрагмэнтарная: у ёй ня згадваюцца некаторыя падзеі, якія хаця і былі яскравымі і цікавымі, аднак не адыгралі кардынальнай ролі ў працэсе нацыянальнага Адраджэньня. Тым ня менш, пасьля публікацыі часопіснага варыянту ў „ARCHE пачатак" (3-2006) я дадаў у гэты тэкст некаторыя новыя разьдзелы.

ПАПЯРЭДНІКІ

У „Нарысе гісторыі Беларусі. 1795–2002" гісторык Захар Шыбека вылучае пяць пэрыядаў вызваленчай барацьбы беларусаў, дарэчы, дакладна і слушна характарызуючы яе памкненьнямі да незалежнасьці ад Расеі.

Першы – „пад сьцягам аднаўленьня страчанай дзяржаўнасьці Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай" – цягнуўся да 80-ых гадоў XIX стагодзьдзя. Другі быў зьвязаны з ідэяй „адміністрацыйна-культурнай аўтаноміі ў складзе Расейскай імпэрыі" (да 1915 году) і завяршыўся пазбаўленьнем ад царызму. Трэці пэрыяд Захар Шыбека вызначае межамі 1915–1945 гг. і вылучае ў ім ідэю поўнай незалежнасьці Беларусі (што на кароткі час увасобілася ў БНР). Чацьверты пэрыяд (50-80-ыя гады) гісторык акрэсьлівае як самы „змрочны", калі пра Незалежнасьць марылі адзінкі, а змаганьне за беларускую дэмакратыю перамясьцілася ў эміграцыю. Нарэшце, апошні, пяты пэрыяд, пачаўся з гарбачоўскай лібэралізацыяй – гэта час „узнаўленьня і ажыцьцяўленьня незалежніцкіх ідэалаў у Беларусі".

Як бачым, далёка не заўсёды барацьба мела посьпех і суправаджалася нацыянальным адраджэньнем. Што бясспрэчна – найвышэйшым посьпехам такой барацьбы ёсьць абвяшчэньне дзяржаўнай Незалежнасьці. У азначаны час гэта было двойчы: у 1918 і ў 1991 годзе. На жаль, Беларуская Народная Рэспубліка была зьнішчаная маскоўскімі камуністамі і не пасьпела стварыць умоваў для разьвіцьця нацыі. А вось падзеі 1991 году былі адначасна і вынікам, і каталізатарам нацыянальнага Адраджэньня – і на сёньня мы можам казаць пра гэты працэс як пра апошняе па часе Адраджэньне Беларусі.

І калі ў вызначэньні папярэдніх хваляў гісторыкі апэруюць тэрмінамі „плюс-мінус" год, а то і дзесяцігодзьдзе – дык апошняе Адраджэньне мы нават можам вылічыць па днях.

Падаецца, што гэты пэрыяд вызначаны 1988 годам, калі ў чэрвені быў надрукаваны артыкул Пазьняка і Шмыгалёва „Курапаты – дарога сьмерці", а ў кастрычніку ўтвораны Аргкамітэт БНФ, – і да лукашэнкаўскага рэфэрэндуму ў траўні 1995 г. Калі больш канкрэтна – з 3 чэрвеня 1988 году да 14 траўня 1995-га.

Гэта – сем гадоў.

Альбо 2537 дзён.

Аб'яднаньні нацыянальнай накіраванасьці (нелегальныя альбо напаўлегальныя), якія сымпатызавалі ідэі беларускай Незалежнасьці, існавалі і ў папярэднія дзесяцігодзьдзі. Прыгадаем Саюз беларускіх патрыётаў, групы маладых інтэлектуалаў 60-ых гадоў (Баразна, Пазьняк, Разанаў, Чарняўскі і інш.), „Майстроўню" (пачатак-сярэдзіна 1980-ых), нарэшце, „Талаку" і „Тутэйшых". Пры бясспрэчным маральным і ідэалягічным значэньні гэтых арганізацый, іх ролі ў фармаваньні сьвядомасьці эліты, мастацкіх здабытках (як у выпадку з „Тутэйшымі") – яны ня мелі шырокага ўплыву на насельніцтва і ня выліліся ў масавы рух, які мог бы кардынальна ўзьдзейнічаць на палітычную сытуацыю. Тым ня менш, менавіта гэтыя суполкі (нароўні зь беларускай дыяспарай на чале з Радай БНР) увасаблялі ідэю неад'емнага права беларускага народу на сувэрэннае існаваньне, падрыхтавалі глебу для шырокага масавага руху і новай хвалі нацыянальнага Адраджэньня.

Тактыка камуністычнага кіраўніцтва палягала ў тым, каб спыніць праявы нацыянальнай сьвядомасьці ў самым іх пачатку, жорстка караць тых, хто асьмеліцца стварыць якія-небудзь нацыянальныя апазыцыйныя арганізацыі (так было з актывістамі Саюзу беларускіх патрыётаў), а вакол іх ініцыятараў стварыць інфармацыйны вакуум. Самым галоўным было – не дапусьціць стварэньня сеткі агульнанацыянальнай арганізацыі. Гэткая рэпрэсіўная палітыка была даволі эфэктыўнай.

У выніку адсутнічалі некалькі чыньнікаў, якія не дазвалялі пераўтварыцца беларускім суполкам ды акцыям энтузіястаў у масавы рух і распачаць Адраджэньне. Па-першае, яны былі лякальнымі і ня мелі агульнанацыянальнага маштабу. Суполкі Саюзу беларускіх патрыётаў дзейнічалі ў Паста-

Памятны знак.

вах і Глыбокім – але ў іншых, усходніх раёнах Віцебскай вобласьці структураў СБП не было. Яўген Кулік зьбіраў мастакоў „На паддашку” – але пераважна менскіх, а гомельскія ці берасьцейскія мастакі пра гэта маглі і ня ведаць. Выступ Разанава ўскалыхнуў філфак БДУ – але на філфаку Віцебскага пэдінстытуту, напрыклад, усё было „ціха”. А вось у 1987 годзе нацыянальная моладзь аб’ядналася на вальным Сойме ў Канфэдэрацыю беларускіх суполак – здавалася б, агульнанацыянальная (ці, як тады казалі, „рэспубліканская”) арганізацыя, тым болей што адзін з „талакоўцаў”, Сяргей Абламейка, прыгадвае пра разьмеркаваньне адказных за вобласьці – аднак інфармацыі пра гэта ў СМІ было няшмат (і гэта – у час росквіту гарбачоўскай „галоснасьці”). У 1974 годзе Зянон Пазьняк напісаў у самвыдаце артыкул „Становішча ў Беларусі. 1974 год” пра сытуацыю, у якой апынулася нацыянальная інтэлігенцыя – але яго прычытала вузкае кола сяброў (што, праўда, не перашкодзіла ўладам выгнаць яго з працы, праўда, па іншых прычынах). Гэтая палітыка замоўчваньня вытрымлівалася цьвёрда – у газэтах 60–70-ых – пачатку 80-ых гадоў вы ня знойдзеце ніякай (нават адмоўнай) інфармацыі пра ініцыятывы ні тых жа Пазьняка і Разанава, ні Анатоля Сідарэвіча, ні – пазьней – Вінцука Вячоркі, Сяржука Вітушкі ці Сяргея Дубаўца. Але вось артыкул Барыса Сачанкі, надрукаваны ў 1957 годзе з прапановай перавесьці ўсе школы на беларускую мову, здавалася б, мог разьлічваць на шырокі грамадзкі розгалас, бо выйшаў не „самвыдатам”, а быў надрукаваны ў „ЛіМе”. Але, як пацьвярджае Захар Шыбека, ініцыятары публікацыі і тыя, хто падтрымаў аўтара, імгненна трапілі пад рэпрэсіі КДБ, таму рэалізацыі ў нейкіх шырокіх грамадзкіх ініцыятывах артыкул ня меў.

І ўсё ж вышэйсказанае а ні ў якім разе не зьмяншае значнасьці такіх выступаў. Узгадаю яшчэ ліст віцебскага настаўніка Франца Сіўко „Прашу вызваліць...” (аб нежаданьні бацькоў навучаць дзяцей на роднай мове) у ЛіМе, які выклікаў гарачую дыскусыю, і зварот прадстаўнікоў творчай інтэлегенцыі да Генэральнага сакратара ЦК КПСС Міхаіла Гарбачова аб дыскрымінацыі беларускай мовы, – абодва ў 1986 годзе.

ПРАЎДА ПРА КУРАПАТЫ

Але ў 1988 годзе адбылося тое, што (дзякуючы і больш спрыяльным і дэмакратычным і абставінам, але і асабістай мужнасьці ініцыятара) мела вынікам шырокае аб’яднаньне грамадства вакол ідэі нацыянальнага адраджэньня і – гэта галоўнае – стварэньне палітычнай арганізацыі, якая дамаглася аднаўленьня дзяржаўнай Незалежнасьці Беларусі.

Менавіта такой падзеяй зьяўляецца публікацыя 3 чэрвеня 1988 году ў „ЛіМе” артыкулу Зянона Пазьняка і Яўгена Шмыгалёва „Курапаты – дарога сьмерці” (артыкул увайшоў у гісторыю з падвоеным аўтарствам; насамрэч жа ад першага да апошняга слова пісаў яго адзін Пазьняк. Шмыгалёў разам з Пазьняком удзельнічаў у апытаньнях людзей у наваколльі Курапатаў, і Пазьняк палічыў карэктным паставіць пад артыкулам і ягонае прозьвішча).

Дасьледчыкі яшчэ прааналізуюць фэнамэналёгію той публікацыі ў грамадзкай сьвядомасьці беларусаў, мы ж адзначым некалькі істотных акалічнасьцяў. Пра сталінскія рэпрэсіі ў масавым савецкім друку пачалі пісаць недзе зь сярэдзіны 1986 году, і таму ў гэтым сэнсе публікацыя ў „ЛіМе”, здава-

Дзяды.

лася б, не магла лічыцца адкрыцьцём. У 1987 годзе „Тутэйшыя” нават правялі Дзяды з ушанаваньнем памяці рэпрэсаваных. З другога боку – у артыкуле ўжываюцца тэрміны „злачынствы 1930–1950 гадоў” (а не, напрыклад, з 1917-га), „сталінскія турмы і лягеры” (а не „бальшавіцкія”). Публікацыя стала магчымай дзякуючы прадмове Васіля Быкава, які піша пра „ахвяраў сталіншчыны” (а не камуністаў), „яжоўска-берыеўскія рэпрэсіі” (а не камуністычныя). У гэтым сэнсе, Салжаніцын у „Архіпелягу ГУЛагу” ці тыя эмігранты зь Беларусі (як Аляхновіч), якія пасьля адсідак здолелі ўцячы ў „вольны сьвет”, – былі бліжэй да ісьціны, бо канстатавалі рэпрэсіі як вынік і неад’емную частку ленінскай палітыкі і камуністычнай ідэалёгіі. Аднак кніга Аляхновіча, выдадзеная ў больш як дзесяці краінах, была невядомая ў Беларусі, Салжаніцына таксама не друкавалі ў СССР. Па-другое, фраза кшталту „бальшавіцкія рэпрэсіі” зрабіла б публікацыю ў 1988 годзе немагчымай; зрэшты, ад таго, што рэпрэсіі былі названыя не „камуністычнымі”, а „яжоўскімі” ці „сталінскімі”, яны не рабіліся менш жахлівымі.

Пазьняк упершыню сказаў іншае і ў той момант значна больш важнае, чым, напрыклад, сьцьвярджэньне, што „Ленін – бандыт”, калі б яго нейкім цудам і ўдалося апублікаваць.

Па-першае, было даказана, што рэпрэсіі мелі не эпізадычны характар і тычыліся ня двух ці трох дзесяткаў чалавек – у Курапатах паляглі тысячы і тысячы. Па-другое, у маскоўскай ды менскай прэсе шмат пісалася пра „трагічныя лёсы” Бухарына ды Тухачэўскага (якія ў 1917–1918 самі і ўсталёўвалі крывавымі мэтадамі бальшавіцкі рэжым), ці пра камуністычных функцыянэраў Галадзеда ды Шаранговіча, ці пра пагібель прадстаўнікоў творчай ды навуковай эліты. У ЛіМаўскай жа публікацыі выразна паказана, што расстрэльвалі простых людзей, сялян – якраз тых, хто, паводле камуністычнай ідэалёгіі, кваліфікаваўся як „кляса” (інтэлігенцыя лічылася „праслойкай”). Расстрэльвалі народ. І, нарэшце, у артыкуле ўжыты тэрмін „генацыд”. Гэта значыць – зьнішчэньне людзей паводле нацыянальнай прыкметы (цяпер ужо ня трэба даводзіць, што беларускае слова – размова па-беларуску – магло стаць дастатковым аргумэнтам для рэпрэсіяў). Істотным быў і „эфэкт прысутнасьці”: злачынствы адбываліся не ў Сібіры ці на маскоўскай Лубянцы, а вось тут, побач (а шмат для якіх менчукоў – у месцы іх адпачынку). Аўтары настойліва зьвярталі ўвагу і на праблему пакараньня арганізатараў і выканаўцаў расстрэлаў, пакараньня бяз тэрміну даўніны – а менавіта вэтэраны НКУС–КДБ складалі ў той час даволі забясьпечаную і палітычна актыўную касту.

Ніводнага з гэтых кампанэнтаў не было ў ранейшых маскоўскіх ці менскіх публікацыях – у ЛіМаўскім артыкуле ж яны прысутнічалі супольна.

У тыя часы я працаваў у абласной газэце „Віцебскі рабочы”, уваходзіў у склад клюбу „Ўзгор’е”, падтрымліваў кантакты зь менскімі актывістамі нефармальнага, як тады казалі, руху. Словам, быў чалавекам адносна інфармаваным, але шмат якія акцыі „Талакі” ці „Тутэйшых” былі невядомыя нават мне. Артыкул жа „Курапаты – дарога сьмерці” зрабіўся публікацыяй, эфэкт ад якой не магу параўнаць з вынікам ніякага іншага артыкулу. Тэкст імгненна быў перадрукаваны на ратапрынтах, яго чыталі на заводах, у інстытутах, яго абмяркоўвалі – я сьведчу пра правінцыйны Віцебск, у Менску ж розгалас, зразумела, быў куды большы.